

**Курило М.П.,
Докт.юрид.наук,
професор кафедри правосуддя,
перший проректор
Сумського НАУ**

Принципи цивільного процесу як концептуальна правова категорія

В умовах бажаної європейської інтеграції України, глобалізації європейського права як основної тенденції його розвитку останніх десятиліть і важливості гармонізації національного законодавства знову для теорії і практики набуває актуальності проблема універсалізації цивільної процесуальної форми, створення ефективних моделей захисту приватних і публічних прав, а в більш широкому сенсі – належних правових процедур та можливостей їх уніфікації та диференціації.

Очевидно, що вирішення цих питань, так само як і їх можливе і подальше осмислення, обумовлюється, насамперед, аналізом сутності цивільного судочинства як історично сформованої універсальної конструкції розгляду спірних і безспірних справ. У такому контексті мова може йти про основоположні засади цивільного процесу як концептуальної правової категорії, що визначає сьогодні не тільки розуміння цивільної процесуальної діяльності, прав та обов'язків її учасників, але й здійснення прав, свобод та інтересів особи як цінностей сучасного суспільства і правопорядку, які все більше впливають на національне цивільне судочинство та судові процедури.

Для вітчизняної процесуальної думки проблематика принципів завжди була та, мабуть, і залишається однією з центральних у дослідженнях протягом всього періоду розвитку наукового знання про правосуддя у цивільних справах. Про це свідчить значна і, напевне, не до кінця ще оцінена наукова спадщина пореформеного і радянського періоду. У руслі колись панівного історичного напрямку розвитку науки лише коротко окреслимо основні етапи розробки принципів цивільного процесу. Перші курси цивільного судочинства К. І. Малишева, Є. О. Нефедьєва, І. Є. Енгельмана, Є. В. Васьковського, А. Х. Гольмстена, а також теоретико-прикладні дослідження, які з'явилися одразу одразу за ними, зокрема «Змагальні начала цивільного процесу в теорії і російському законодавстві, переважно новітньому», «Основні начала цивільного процесу», «До оцінки теорії змагального начала в цивільному процесі», «До вчення про основні принципи цивільного процесу» та низка інших, започаткували період формування базисних учень у сфері цивільного процесу¹. І хоча ці роботи

¹ Малышев К. И. Курс гражданского судопроизводства. Соч. Кронида Малышева. 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. – Т. 1. – 484 с.; Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства. – М.: Универ. тип., 1904. – 216 с.; Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского

характеризувалися різним ступенем охоплення висвітлюваних питань, підвищеною увагою до прикладних аспектів проблематики, проте можна констатувати зародження саме в пореформений період розвитку цивілістичної теорії напряму із вивчення принципів цивільного процесу.

Незважаючи на відомі, здебільшого викликані причинами ідеологічного порядку, межі й можливості наукового пошуку в радянський період нашої державності, дослідження принципів цивільного процесу були продовжені і певною мірою поглиблені. Через обмеженість обсягу даної статті та її призначення назовемо лише деякі бібліографічні джерела. Предметом тільки дисертаційних досліджень того часу стали «Основні інститути радянського цивільного процесу та принципи диспозитивності та змагальності» (О. П. Клейнман, 1940 р.); «Принципи радянського цивільного права» (В. М. Семенов, 1965 р.); «Встановлення істини в радянському правосудді» (С. В. Курилев, 1967 р.); «Проблема інтересу в радянському цивільному процесуальному праві» (Р. Е. Гукасян, 1971 р.); «Принципи радянського цивільного процесуального права (теоретичні питання поняття та системи)» В. С. Букіна, 1975 р.; «Аксіоми та принципи радянського цивільного процесуального права» (А. О. Ференс-Сороцький, 1989 р.); «Функціональні принципи цивільного процесу (правові та психологічні аспекти)» (Й. М. Резніченко, 1990 р.) та багато інших².

Традиції вивчення й постановки проблеми принципів цивільного процесу сьогодні отримують новий розвиток. У цьому зв'язку можна відзначити дисертаційні та монографічні дослідження В. Ю. Мамницького, О. В. Немировської, М. П. Омельченка, С. О. Волосенка, О. В. Рожнова, А. В. Андрушко, О. В. Шутенко, М. М. Ясинка, Г. П. Тимченка та ін.³ Але, що,

судопроизводства. Лекции А. Х. Гольмстена, заслуж. проф. Изд. 5-е испр. и доп. – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1913. – 411 с.; Васильковский Е. В. Курс гражданского процесса. – М.: Издание Бр. Башмаковых, 1913. – 691 с.; Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства. Издание третье, исправленное и дополненное. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912. – 630 с.; Яблочков Т. М. К учению об основных принципах гражданского процесса // Сб. статей памяти проф. Г. Ф. Шершеневича. – М., 1915. – С. 275-318; Гредескул Н. А. К оценке теории состязательного начала в гражданском процессе // Журнал юридического общества при Императорском С.-Петербургском Университете. 1898. – Кн. 3. – С. 40-55; Гольмстен А. Х. Состязательное начало гражданского процесса в теории и русском законодательстве, преимущественно новейшем // Юридические исследования и статьи: Общая теория права. Обычное право. Гражданское право. Торговое право. Гражданский процесс. Т. 1. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1894. – С. 402-484;

² Букина В. С. Принципы советского гражданского процессуального права (теоретические вопросы понятия и системы): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 1975. – 15 с.; Ференс-Сороцький А. А. Аксиомы и принципы гражданско-процессуального права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 1989. – 16 с.; Курилев С. В. Установление истины в советском правосудии: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1967. – 30 с. Гукасян Р. Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 1971. – 35 с.; Семенов В. М. Принципы советского гражданского процессуального права: Дис. ... д-ра юрид. наук. Свердловск, 1965. – 360 с.; Функціональні принципи гражданского процесса (правовые и психологические аспекты): Дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1989. 309 с.

³ Мамницький В. Ю. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1995. – 177 с.; Немировська О. В. Принцип змагальності сторін та його реалізація в судовій практиці: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1999. – 189 с.; Омельченко М. П. Принцип об'єктивної істини цивільного процесуального права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1996. – 23 с.; Андрушко А. В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2002. – 17 с.; Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві: Автореф. ...

власне, є знаковим для розуміння сучасного етапу розвитку цивільної процесуальної думки. Навіть фрагментарний аналіз проведених досліджень дозволяє висловити тезу про наступність наукового знання щодо принципів цивільного процесу. Звернемося у зв'язку з цим до ряду джерел.

Так, С. Н. Абрамов у першому повоєнному підручнику цивільного процесу зазначав, що принципи як начала визначають усю побудову процесу, усю систему процесуальних дій і відносин відповідно до завдань правосуддя⁴.

Дещо пізніше П. П. Гурєєв запропонував розглядати принципи як основні ідеї щодо організації й діяльності суду, ідеї, які характеризують сутність цивільного процесу і забезпечують охорону прав громадян і юридичних осіб, захист інтересів держави⁵.

Значення принципів автори вбачали в тому, що вони узагальнено виражають характер цивільного процесуального права, підкреслюють специфіку його змісту, разом із предметом і методом сприяють індивідуалізації цієї галузі права, визначають перспективи її розвитку, у нерозривному зв'язку із галуззю беруть участь у регулюванні процесуальної діяльності та процесуальних відносин, забезпечують у складі всієї галузі всебічне вирішення завдань і досягнення цілей правосуддя в цивільних справах⁶.

Близькі за змістом визначення принципів цивільного процесу і закладені в них концепти можна знайти в сучасній доктрині. Так, О. В. Шутенко принципи розуміє як основні нормативні положення, які виникають як категорії правосвідомості та закріплюються в нормах права через необхідність регулювання суспільних відносин, що характеризують усю галузь цивільного процесуального права і визначають перспективи її розвитку⁷. Як загальні, основні положення, які закріплені в нормах права і діють у межах процесуальної форми, що регламентують при цьому повноваження суду та інших учасників процесу, їх процесуально-правове становище, розглядають принципи М. М. Ясинок та інші дослідники⁸.

канд. юрид. наук. – Х., 2000. – 20 с.; Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003. – 19 с.; Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – 20 с.; Волосенко С. О. Принципи змагальності та об'єктивної істини у цивільному процесі України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004. – 19 с.; Тимченко Г. П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. К., 2012. 40 с.

⁴ Абрамов С. Н. Гражданский процесс. Учебн. для юрид. ин-тов и юрид. ф-тов ун-тов. – М.: Юрид. изд-во Мин. юстиции СССР, 1948. – С. 20.

⁵ Гурєєв П. П. Судебное разбирательство гражданских дел. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 23.

⁶ Семенов В. М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. – М.: Юрид. лит, 1982. – С. 59.

⁷ Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003. – С. 9.

⁸ Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – с. 6; Штефан М. Й. Цивільний процес: Підручник для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – с. 27-29; Тертышников В. И. Гражданский процесс. – Х.: Консум, 2001. – С. 14; Цивільний процес: Навч. посіб. / А. В. Андрушко, Ю. В. Білоусов, Р. О. Стефанчук, О. І. Угриновська та ін. За ред. Ю. В. Білоусова. – К.: Прецедент, 2006. – С. 18-20; Проблемы науки гражданского процессуального права / В. В. Комаров, В. А.

У такій наступності наукового знання – основа розвитку сучасної процесуальної доктрини. Хоча цікаво буде зазначити відмінність предметів вивчення цивільного процесуального права країн пострадянського простору та західної процесуальної школи. Будучи базисом формування вітчизняної цивілістичної процесуальної науки сьогодні зарубіжна теорія і практика розширює онтологічні та гносеологічні начала пізнання цивільного судочинства, впливаючи все більше на характер проведених в Україні досліджень⁹.

При цьому варто зазначити, що традиційно західна процесуальна наука не приділяє розглянутим питанням значної уваги. Західна процесуальна доктрина почала розглядати проблеми принципів цивільного процесу тільки в період постіндустріального розвитку суспільства, у результаті відчутної кризи правосуддя, нездатності забезпечити доступність різних верств населення до цього соціально-правового інституту¹⁰. Одним із помітних і найбільш відчутних результатів пошуку належної моделі взаємовідносин держава-суспільство-особистість став всесвітній рух «Доступність правосуддя», який виник в Європі у другій половині XX століття.

Нагадаємо, що цей час відзначився важливими дослідженнями фундаментальних процесуальних гарантій, що завершилися проведенням конференції під егідою Міжнародної асоціації юридичної науки (ЮНЕСКО) у Флоренції в 1971 р. Свої національні доповіді представили 17 країн, генеральна ж доповідь була підготовлена видатним італійським вченим М. Каппеллетті, і в цій доповіді були вперше названі такі загальносвітові тенденції розвитку процесуального права, як його конституціоналізація, інтернаціоналізація та соціалізація, охарактеризовані автором як виміри сучасного конституціоналізму¹¹.

На цьому фоні стають усе більш очевидними концептуальні відмінності підходів, які стали основою, зокрема і для сучасного розвитку доктрини та практики національного цивільного судочинства і європейських країн. Тенденція закріплення основних прав і свобод людини, а разом із цим і розробка відповідних їм фундаментальних гарантій у сфері здійснення судової влади та судочинства мала вирішальний вплив на характер законодавчих рішень. Напевне, не є випадковою і та обставина, що витoki і світоглядну основу регулювання правосуддя дослідники знаходять у працях мислителів різних періодів і культур, і не тільки античності та Стародавнього Риму. Сформульовані ними постулати про права людини, багато з яких

Бигун, В. В. Баранкова; Под ред. проф. В. В. Комарова. Харьков: Право, 2002. С. 149-151; Тимченко Г. П. Принципы гражданского та административного судочинства в Україні: проблемы теории і практики: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. К., 2012. С. 6.

⁹ К примеру, см.: Изарова И. О.

¹⁰ Курс гражданского процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бигун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Х.: Право, 2011. С. 112.

¹¹ Филатова М. А. Фундаментальные гарантии сторон в гражданском процессе: способы закрепления и тенденции развития // Журнал российского права. № 5. 2007. С. 96.

набули сьогодні характеру аксіом і виникли з теорії природного права та справедливості, органічно чи опосередковано пов'язані і з гарантіями їх реалізації¹².

За свідченням учених-процесуалістів, протягом тисячоліть в історії існування судового розгляду виділялися певні основні принципи, призначенням яких було забезпечити дотримання фундаментальних прав суб'єктів спору щодо судді, іншої сторони і третіх осіб. До таких історично сформованих принципів, що одержали назву «природного правосуддя», традиційно можуть бути віднесені: виключне право сторони ініціювати процес і визначати предмет спору («*nemo iudex sine actore*», «*ne eat iudex ultra petita allegata et a partibus*»), неупередженість судді («*nemo iudex in re sua*»); право на захист («*audiatur et altera pars*»); незалежність суддів від органів влади; право на розгляд судом, створеним на підставі закону, а також гарантії гласного та публічного розгляду справи¹³.

Таким чином, із позиції заявленої доктрини можна констатувати, що концепти прав людини остаточно визначили напрям розвитку правових систем сучасності, стали основою теоретичного обґрунтування та закріплення верховенства права як фундаментального принципу і стандарту судового захисту. Взагалі слід особливо підкреслити унікальність концепту верховенства права, що започаткував процес інтернаціоналізації (європеїзації) цивільного процесу з точки зору розробки процесуальних гарантій його дотримання та створення єдиного механізму захисту декларованих прав, свобод та інтересів. У цьому зв'язку актуалізується в різних аспектах і напрямках, зокрема й процесуальному, дослідження Конвенції про захист прав людини і основних свобод, яка передбачає право людини на незалежний та неупереджений суд, створений на підставі закону, право бути вислуханим, рівні процесуальні можливості, публічний характер судового розгляду в розумний строк.

Очевидно, що міжнародно-правові джерела найбільше сьогодні впливають на формування моделі розгляду правових спорів, а в більш широкому контексті на національні цивільні судочинства, зокрема і систему принципів та процесуальних гарантій забезпечення права на суд і доступність правосуддя. Тому правомірною вбачається постановка питання про формування нової системи принципів цивільного судочинства як базової конструкції вирішення правових спорів. Закономірно, що дана проблематика сьогодні виходить за вузькі межі галузевих наук, особливо на фоні безперервних дискусій про сутність цивілістичного процесу як нового явища у вітчизняній доктрині та законотворчості, новітніх течіях його розвитку, вдосконалення процедур юрисдикційного та неюрисдикційного характеру.

Актуальними в цьому зв'язку вважаємо проблеми імплементації в національне законодавство загальновизнаних міжнародних принципів

¹² Тимченко Г. П. Европейские стандарты в сфере обеспечения права на судебную защиту в гражданском судопроизводстве

¹³ Филатова М. А. Фундаментальные гарантии сторон в гражданском процессе: способы закрепления и тенденции развития // Журнал российского права. № 5. 2007. С. 98.

правосуддя, взаємодія Європейського суду з прав людини і національних юрисдикцій, універсалізація національних механізмів судового захисту¹⁴. Не вдаючись до детального аналізу поставлених питань, висловимо лише деякі думки щодо цього. Значення загальновизнаних міжнародних принципів правосуддя вбачається в тому, що вони тільки сприяють формуванню національної системи основних засад здійснення процесуальної діяльності. Водночас це не означає їх другорядної ролі, швидше вони є одним із критеріїв оцінки ефективності цивільної процесуальної форми. У зв'язку з цим, на нашу думку, знову актуалізується, але вже на новому рівні, проблема конституціоналізації цивільного процесу. Щодо концептуального впливу практики Європейського Суду з прав людини на національне законодавство, то мова переважно повинна йти про способи закріплення вироблених європейською судовою практикою правоположень, а не їх характер, у вітчизняній правовій системі. У такому контексті можна говорити про цінність цієї практики для формування єдиних підходів до забезпечення прав і свобод людини, але вже в межах національних процесуальних законодавств.

В останні роки актуалізувалася і проблема універсалізації судового захисту через створення єдиних процедурно-процесуальних механізмів захисту. Це можна назвати зовнішньою уніфікацією судової захисту у власному розумінні слова. У Європі таким досвідом є відомий Акт про астрэнте 1980 року для країн Бенілюксу, пошуки шляхів створення процесуального кодексу для країн Європейського Союзу, процедурні регламенти ЄС¹⁵. Цей досвід може бути дуже важливим як в теоретичному, так і прикладному аспектах.

Автор статті вже неодноразово виступав за прийняття Процесуального цивілістичного кодексу, концепцією якого є органічне поєднання найбільш ефективної конструкції позовного провадження, цивільного процесуального за своєю сутністю, та елементів процесу, властивих іншим суміжним його видам. При цьому характерною особливістю такого кодексу є використання термінології і концептуального наповнення його норм, які були б придатні для розгляду всіх правових спорів, зокрема й таких, які мають змішану правову природу. Система цього кодексу може складатися з таких розділів: загальні положення, позовне провадження, наказне провадження, окреме провадження, особливості провадження в окремих категоріях адміністративних справ, особливості провадження у господарських справах, розгляд трудових справ, особливості провадження в окремих категоріях цивільних справ, провадження у справах, що виникають із шлюбно-сімейних відносин, справи, що виникають із житлових правовідносин, провадження у справах, що виникають із земельних правовідносин, перегляд судових рішень, процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб),

¹⁴ Сахнова Т. В. Цивилистический процесс: миссия в меняющемся мире // Вестник гражданского процесса. № 1. 2013. С. 25.

¹⁵ Сахнова Т. В. Цивилистический процесс: миссия в меняющемся мире // Вестник гражданского процесса. № 1. 2013. С. 25.

судовий контроль за виконанням судових рішень та провадження у справах про оскарження рішень третейських судів та про видачу виконавчих листів на примусове виконання рішень третейських судів, про визнання і виконання рішень іноземних судів в Україні, відновлення втраченого судового провадження, провадження у справах за участю іноземних осіб, виконавче провадження, прикінцеві та перехідні положення¹⁶.

Тільки за такого законодавчого вирішення можливим є усунення суперечностей, а також інших правових відмінностей, закладених сьогодні в нормативній регламентації судового процесу, що має незаперечно цивілістичну природу. У цьому плані осмислення основних засад здійснення процесуальної діяльності, формування їх системи, адекватної суспільним відносинам, відповідає потребам суспільства в доступному правосудді, гармонізації на основі цивільної процесуальної форми судових правил і процедур.

¹⁶ Курило М. П. Єдність цивілістичного процесу: Проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 /М.П.Курило. – К, 2014. – 35 с.- С26.